

**ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Բանալի բառեր – Հայոց ցեղասպանություն, Միրիա, Լիբանան, որբեր, որբանոցներ, որբանոցային մամուլ, հայապահպանություն, ինքնություն, կրթություն, մայրենի լեզու, հավատ, խնամատարություն, արհեստներ

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած կրտսեր սերնդի միայն մի մասին էր բախտ վիճակվել հայտնվել հայկական որբանոցներում: Մինչև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուղդոսի զինադադարը գործել են նաև թուրքական որբանոցներ, իսկ մինչև 1930-ական թվականների սկիզբը՝ հայկական որբանոցներին զուգահեռ՝ նաև օտարերկրյա և միսիոներական որբանոցներ:

Անհերքելի է, որ երեխաները ևս՝ որպես ազգի անբաժանելի մաս, Հայոց ցեղասպանության զոհ էին դառնում¹: Նրանք թիրախավորվում էին ոչ միայն որպես հասարակության անբաժանելի, միաժամանակ խոցելի հատված, այլև մի մաս, որին ավելի դյուրին էր ինտեգրվել այս կամ այն հասարակությանը, ինքնության խնդիրները մոռացության տալ, տարատեսակ նպատակների ծառայեցվել, ձուլվել մեկ այլ ազգությանը և այլն՝ լինելին դրանք թուրքական, օտարերկրյա իշխանությունների, կազմակերպությունների կամ անհատների կողմից իրականացվող: Երիտթուրքական կառավարությունը, իրագործելով ցեղասպանությունը, թիրախավորել էր ընտանիքը՝ խմբերի վերարտադրության և հավաքականության ամենափոքր հիմնական միավորը, հաշվի առնելով այն փաստը, որ հետագայում նրա անդամները, մասնավորապես երեխաները, թեկուզ և կրոնափոխ եղած, ինչ-որ մի պահի հնարավոր է վերադառնային իրենց արմատներին: Դրանով նրանք փորձում էին գրկել հայ տարագիրներին նաև գոյատևման հիմնական հենարանից, ինչպես նաև ինքնապաշտպանվելու կարողությունից: Այս կերպ կառավարությունն ապահովագրում էր իրեն՝ ցեղասպանական գործողությունների համար պատասխանատվության ենթարկվելու հավանականությունից:

Հայոց ցեղասպանության առաջին տարիներին որբ երեխաների տեղաշարժերն անկանոն էին, որբահավաք աշխատանքները՝ անկազմակերպ,

¹ Տե՛ս **Dadrian V.**, Children as Victims of Genocide: the Armenian Case // «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», 2003, թիվ 7, էջ 3:

նրանք մի որբանոցից տեղափոխվում էին մյուսը, հաճախ դրանք ֆինանսական սղության, համաճարակների, կառավարության կողմից մի շարք արգելքների և այլ պատճառներով փակվում էին, ու այդ ընթացքում իրավիճակին հազիվ համակերպված որբերը ստիպված էին հերթական դժվարություններն ու բարդությունները հաղթահարել:

Ցեղասպանության տարիներին գործել են հայկական և օտարերկրյա բարեգործական տարբեր կազմակերպությունների կողմից ֆինանսավորվող որբանոցներ, որտեղ պայմաններն ինչ-որ չափով բարենպաստ են եղել, ինչը որբերին հնարավորություն է ընձեռել պահպանել հայկական ինքնությունն ու չմոռանալ մայրենի լեզուն: Լրիվ հակառակ պատկերն էր թուրքական պետական որբանոցներում, երբ բոլոր հնարավոր միջոցները գործադրվում էին՝ որբերին հայկական ինքնությունը մոռացության տալու, ազգափոխ անելու և նրանց ծառայեցնելու թուրք ազգի շահերին՝ այն ակնկալիքով, որ մի քանի տարի անց թրքացած որբերը պետք է ազնվացնեին թուրքական արյունը¹, թեև թուրքական շրջանակներում միշտ մտավախություն է եղել, որ այդ երեխաները, այդպիսի փրկվելով, հետագայում վրեժխնդիր կլինեն:

Հայկական որբանոցներում ապաստանած հայ որբերի խնդիրները նույնպես բազմաբնույթ էին: Որբանոցների գործունեությանն առնչվող հարցերի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է այն դիտարկել ցեղասպանական տեղահանության, արքայի գործընթացներին զուգահեռ, երբ սկիզբ էին առել երեխաների հավաքագրման աշխատանքները: Բնականաբար սա նոր երևույթ չէր, քանզի դրանք սկսվել էին դեռևս արդուլիամիդյան ջարդերի տարիներին:

Նշենք, որ արքայազնայաններում, համակենտրոնացման ճամբարներում երբեմն հանդիպում ենք թուրքական, հայկական և օտարերկրյա կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ գործող վրանային որբանոցների, որտեղ որոշ ժամանակահատված պահելուց հետո որբերին տեղափոխում էին դասական բնույթի որբանոցներ: Այն է՝ նրանց երբեմն կենտրոնացնում էին որոշակի վայրերում՝ որոշելու նրանց հետագա ճակատագիրը: Սկզբնական ժամանակահատվածում ավելի ակտիվ էին գործել միսիոներական, օտարերկրյա կազմակերպություններն այն պարզ պատճառով, որ նրանց գործունեությունն ինչ-որ առումով, եթե չասենք, արտոնված էր, ապա արգելված կամ սահմանափակված չէր: 1915 թ. Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միությունը, Դանիացի տիկնանց միությունը կարողանում էին Հալեպում, Դամասկոսում, Բեյրութում և հարակից այլ վայրերում որբանոցներ հիմնել: Տարածաշրջանում ակտիվ գործունեություն է ծավալել նաև Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կազմակերպությունը:

¹ Տե՛ս **Բանեան Գ.**, Յուշեր մանկութեան եւ որբութեան, Անթիլիաս, 1992, էջ 168:

Միսիոներական և օտարերկրյա կազմակերպությունների կողմից որբերի հավաքագրումը շատ արագ թափ է ստանում, ինչը մտավախություններ էր առաջացնում հայկական շրջանակներում, քանզի որքան էլ դա վերաբերեր երեխաների փրկությանը, տվյալ պարագայում՝ զուտ ֆիզիկական, պարզ էր, որ հայկական կողմը չէր կարող այդ փաստին հանգիստ վերաբերվել:

Մերձավոր Արևելքում հայկական որբանոցների ցանցի ստեղծման համար կարևոր էր ազգային, բարեգործական կազմակերպությունների, Կիլիկիո կաթողիկոսարանի, մասնավորապես Սահակ կաթողիկոսի, Հալեպի առաջնորդարանի, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դերը: Որբանոցներ հիմնադրելու ու դրանց գործունեությունն ապահովելու համար նյութական միջոցներ էին պետք, ինչը շատ խնդրահարույց էր: Հայկական կողմը ֆինանսավորման համար դիմում էր բազմաթիվ միջոցների. հայկական և միջազգային բազմաթիվ կազմակերպություններ, հայրենակցական միություններ ու անհատ որբախույզներ պարբերաբար կազմակերպում էին դրամահավաքներ, իրականացնում հանգանակություններ: Հայերի փրկության առաքելության գաղափարը քարոզվում էր ԱՄՆ-ից մինչև Ռուսական կայսրություն, Եթովպիայից մինչև Զիբուրի ու Ավստրալիա կազմակերպվում էին «Որբերի կիրակի», «Որբերի փրկության շաբաթ», «Փրկենք անապատի որբերը», «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» կարգախոսներով հանգանակություններ: Հանրությանն իրազեկելու նպատակով տպագրվում էին գրքեր, ալբոմներ, որոնց հասույթը փոխանցվում էր խնամատարության գործին: Այս ամենն իրականացվում էր «Վաղն արդեն ուշ է լինելու»¹ կամ «Միայն հայի դրամը կարող է հայ որբին փրկել»² կարգախոսներով: Այսպիսով, հայկական որբանոցներում երեխաներն ունեին առաջին հերթին ֆիզիկական ապահովություն, իսկ որպես առանձնահատկություն նշենք, որ ընդունելության հարցում, ի տարբերություն օտար ֆինանսավորմամբ որբանոցների, երեխաների ընտրություն չէր կատարվում: Հայկական կողմի համար հայ որբն ուներ մեկ չափանիշ՝ ազգությամբ հայ, և դա բավարար էր:

Հայերի ջանքերով հիմնված առաջին որբանոցը Հալեպի հայկական որբանոցն էր³, որը բացվել է 1915 թ. հուլիս 31-ին վերապատվելի Ահարոն Շիրաճյանի ղեկավարությամբ և իր տասնամյա գործունեության ընթացքում հազարավոր հայ երեխաների կյանք փրկել: Սա այն ժամանակահատվածն էր, երբ Օսմանյան կայսրությունը հետևողականորեն իրականացնում էր հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը, ուստի վերջինիս գործունեությունը մշտապես վտանգված էր:

¹ Մինչև ե՛րբ պիտի սպասեն... օրերը կ'անցնին // «Ժողովուրդի ձայնը» (Կ. Պոլիս), 30 օգոստոս/12 սեպտեմբերի 1919, թիվ 281:

² Անապատի մեծ առաքյալը // «Ժողովուրդի ձայնը», 1/14 սեպտեմբեր 1919, թիվ 283:

³ Տե՛ս **Մարգարյան Ն.**, Հալեպի հայկական որբանոցը 1915-1924 թթ. // «Ցեղասպանագիտական հանդես» (այսուհետև՝ «ՑՀ»), 2019, թիվ 7/1, էջ 27-53:

Երբեմն որբանոցների ֆինանսական աղությունից և շենքում նրանց տեղավորելու հնարավորությունից ելնելով՝ որբանոց ընդունվելու պայման էր դրվում երկկողմանի ծնողագուրկ լինելը, թեև նրանց թշվառ վիճակը թույլ չէր տալիս ընդունման համար պատասխանատու մարդկանց ու մարմիններին մերժել որևէ երեխայի, բայց իհարկե եղել են նաև նման դեպքեր: Հալեպի որբանոցի աշխատակից Էլմաս Պոյաճյանն իր հուշերում որբանոցի մասին գրում է. «Նորաբաց որբանոցին դուռը շարաններով կը սպասեին դժբախտներ՝ տնօրենին կարգադրութեանը: Այժմ որբանոցը եղաւ «Հայ տուն», ուր կային կաթընկեր մանուկներէն մինչեւ Հայնիէն աքսորված ծերունի ... Թէպէտ բաւարար ուտելիք չունէինք՝ Պատուելին կ'ըսէր. «Թող հայուն բեկորները փողոցը չմեռնին»¹: Վերապատվելի Շիրաճյանը որբանոց է ընդունել բոլոր որբերին՝ բորոտով, տրախոմայով, դիզինտերիայով կամ տիֆով վարակված՝ առանց որևէ խտրականության: Տնօրենությունը հատուկ պայմաններ էր ստեղծում, սենյակ էին տրամադրում հիվանդ որբերին, մեկուսարաններ՝ նորեկների ախտահանման և կարատինում մնալու համար²:

Եգիպտոսի հայ որբախնամ կազմակերպության³ հոգածության ներքո գտնվող Ադանայի որբանոցն իր գործունեությունը սկսել էր 1919 թ. սկզբներին, 350 որբերով, որոնք մինչ այդ տեղավորված էին տեղի Հայ ազգային միության շենքում: Նրանց թիվն արագորեն համալրվել է՝ հասնելով 950-ի, որոնք հիմնականում Կեսարիայի և Սեբաստիայի շրջաններից էին, ապա՝ 1300-ի, թեև որբանոցը կարող էր տեղավորել 400-500 որբի⁴: Ավելին՝ ավետարանական եկեղեցու բակում բորոտության համար անօգնական թողնված որբերին նույնպես բերել են որբանոց, որոնք ամերիկյան հիվանդանոցում բուժում ստանալուց հետո ապաքինվել են և համալրել որբանոցի շարքերը⁵: Նման գերծանրաբեռնվածությունը նոր խնդիրներ ու տարաձայնություններ էր առաջացնում Որբախնամի, Հայ ազգային միության և որբանոցի տնօրենության միջև:

Որբանոցներում երեխաների միջև տարբերակումներ չդնելու ու ցեղա-

¹ **Պոյաճյան Է.**, Հայկական որբանոցի կեանքն // «Ջանասեր» (Պէրյուք), 1 հոկտեմբեր 1964, թիվ 19, էջ 415:

² Տե՛ս **Kévorkian R.**, The Armenian Genocide: a Complete History, London, New York, 2011, p. 643:

³ 1905 թ. հիմնված և 1916 թ. Ալեքսանդրիայում վերակազմավորված Որբախնամ կազմակերպությունը Կանոնագրության առաջին հոդվածով իր գլխավոր նպատակն է սահմանում. «Ջարդին ու սովին արհաւիրքներէն ճողոպրած հայ որբերուն անմիջական նպաստ հասցնել, ըլլայ Հայաստանի, ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ»: Տե՛ս Կանոնագիր Հայ որբախնամ ընկերութեան (Աղեքսանդրիա), Գահիրե, 1916, էջ 2:

⁴ Տե՛ս Հայ որբախնամ ընկերութիւն, տեղեկագիր Հայ որբ. Ընկ. Գահիրէի հատուածին, շրջան 1919 օգոստ. 17-էն 1921 դեկ. 31, էջ 10:

⁵ Տե՛ս Ատանայի ազգ. Որբանոցը (Քաղուած Ազգ. Միութեան ներկայացուած տեղեկագրէն) // «Կիլիկիա» (Ադանա), 18 ապրիլ 1919, թիվ 2:

սպանության հոգեցնցումը հաղթահարելու, իրենց վերագտնելու նպատակով խմբեր էին ստեղծվում կույր երեխաների համար, փորձում էին նրանց նույնպես ներգրավել որբանոցի առօրյային: Նրանք հիմնականում որբանոցների համար արհեստագործական աշխատանքներ էին կատարում, անգամ՝ երաժշտական նվագախմբեր կազմում:

Նշենք, որ հայկական որոշ որբանոցներ ընդունել են խառնածին երեխաների՝ փորձելով նրանց խեղված ճակատագրերը հայությանը վերադարձնել, թեև այդ երեխաների ինքնության հարցին և առհասարակ երևույթին միանշանակ գնահատական տալը բարդ է և դուրս մեր ուսումնասիրության շրջանակից:

Հայկական որբանոցներում առաջնային մարտահրավերը հայկական ինքնության, հայկական միջավայրի ապահովումն էր: Որբերը տարբեր վայրերից ու տարբեր ճանապարհներով կենտրոնանում էին որբանոցում, նրանց համար անծանոթ միջավայրում և առաջին գիտակցումը լինում էր հայկական հավաքականության գաղափարը: Այդտեղ խոսում էին տարբեր լեզուներով, տարբեր գավառաբարբառներով, զրկված ծնողական խնամքից, միմյանց անծանոթ էին և գիտակցում էին, որ բոլորը եղբայրներ են, արյունակից ու հայրենակից: Ուրախ էին, որ թափառական կյանքը պետք է ավարտին հասներ¹:

Հայկական միջավայրի պահպանման առաջին պայմանը մայրենի լեզվով հաղորդակցությունն ապահովելու խնդիրն էր, որը պարտադիր էր բոլոր որբանոցների համար: Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) Սուրիո պատվիրակ Միքայել Նաթանյանն իր հոդվածում քննադատում էր ցանկացած փոքր միջադեպ, երբ որբանոցում թուրքերենով էին հաղորդակցվում. «Ասիկա Հայ լեզուին մարտիրոսվածութիւն է»²:

Նշենք ավելին՝ եթե օտար ֆինանսավորմամբ գործող որբանոցներում մինչև 1918 թ. թուրքական իշխանությունները թույլատրում էին որբանոցներում տեղավորել հայ որբերին, բայց մշտապես արգելում էին կրթական գործունեություն սկսելու փորձերը, օրինակ՝ Հալեպի հայկական որբանոցում կրթական ծրագրերը երեք անգամ կասեցվել են³:

Բացառապես հայերենով հաղորդակցվելու սկզբունքով առաջնորդվելիս անհրաժեշտ էր հաղթահարել որոշ խոչընդոտներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել մի քանիսը. մայրենի լեզուն յուրացնելու խնդիր էին ունենում Կիլիկիայի շրջանի հայերը, որոնք մեծամասամբ թրքախոս էին, ինչպես նաև ավելի ուշ որբանոցում հայտնված որբերը: Այն է՝ երեք-չորս տարի անց՝ 1918 թ. հետո, որբերը տարբեր հանգամանքներում էին հայտնվում որբանոցնե-

¹ Տե՛ս Յուշամատեան Ճիպէյի ամերիկեան որբանոցի 1920-1925, Պէյրոթ, 1969, էջ 10:

² **Նաթանեան Մ.**, Ամանորի հանդէս որբանոցի մէջ // «Հայ Ձայն» (Հալեպ), 9 հունվար 1919, թիվ 49, Ա տարի:

³ Տե՛ս Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի (31.7.15-30.9.1919), Հալեպ, ա.տ., 1919, էջ 6:

րում. օրինակ՝ փրկվելով իսլամական միջավայրից՝ արաբների, քրդերի տներից կամ թուրքական որբանոցներից, նրանք մայրենի լեզուն մոռացել էին կամ եթե տարիքով ավելի փոքր էին, չէին հասցրել անգամ տիրապետել իրենց լեզվին, ուստի նոր էին սկսում սովորել:

Շուրջ երեք տարի Անթուրայի թուրքական որբանոցում¹ հայերենը խստիվ արգելված լինելու պատճառով մայրենի լեզվին իսպառ չտիրապետող կամ այն մոռացած հայ որբերը թուրքական ղեկավար անձնակազմի՝ որբանոցից հեռանալուց հետո կարողացել են վերհիշել մայրենի լեզուն, վերականգնել են իրենց հայկական անունները, մայրենի լեզվի դասերը, սկսել են հայերեն երգել: «Քանի ամիս մը հետո... հեգելով, ծանր-ծանր վանկերը կապելով բառերը դուրս կուգան տղոց բերնէն»²: Այնթափի որբանոցում գտնվողները Այնթափ-Քիլիսի տարածաշրջանից էին, և երկու ամիս անց անգամ բառ չիմացող որբերը խոսել են հայերեն³:

Ադանայի որբանոցի սան Երվանդ Փոստալյանը⁴ նշում է, որ տնօրեն Վահագն Տաթևյանի ձերբակալումից և կախաղան բարձրացվելուց հետո հայկականությունն իսպառ վերացել է որբանոցում⁵:

Եթե դիտարկում ենք հայկական որբանոցներում կիրառվող լեզվի ուսուցման մեթոդները, ապա հարկ է նշել, որ դրանք բավականին արդյունավետ են եղել: Վկայությունները բազմաթիվ են, ամիսներ անց երեխաները կարողացել են հաղորդակցվել մայրենի լեզվով, միջոցառումներ են կազմակերպվել, որտեղ հայ գրականության և լեզվին նվիրված անդրադարձներ են եղել: Մայրենի լեզվի ուսուցմանը նպաստել են նաև որբանոցների խմորատիպ թերթերը:

¹ Անթուրայի որբանոցը թուրքական կառավարության հիմնածածկում ամենամեծ որբանոցներից է եղել, որը տեղակայվել է Բեյրութից մոտ երեսուն կիլոմետր հյուսիս-արևելք գտնվող կաթոլիկ լազարիստական միաբանության Մր. Հովսեփ քոլեջի շենքում: Որբանոցն առանձնացել է հայ որբերի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներով ու թրջացմանն ուղղված իր հետևողական գործողություններով: Անթուրայի որբանոցի շուրջ 2000 հայ երեխաներից միայն 650-ն են կարողացել վերապրել: 1918 թ. հետո Անթուրայի վերահսկողությունն անցել է հայկական, ապա Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կազմակերպությանը:

² **Բանեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 271-272:

³ Տե՛ս Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն եւ քառամեայ պատմութեան վրայ (1919 օգոստոսէ 1923 յունիս), հայ որբախնամ ընկերութեան Այնթափի որբանոց, Ճիւնիէ-Լիբանան, Աղեքսանդրիա, 1923, էջ 7-8:

⁴ Երվանդ Փոստալյանը ծնվել է 1903 թ. Հաճըն քաղաքում: Հայրը գոհվել է Հաճընի 1909 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ: Շուրջ 230 երեխաների քարավանի հետ նա անցել է Ադանա, որտեղ նրանց խնամատարությունը ստանձնել է Վահագն Տաթևյանը (1875-1916): Շուրջ 1600 որբեր ապաստանել են Քարդայի որբանոցում, որը վերանվանվել է Զեմալ փաշայի անունով: 1915 թ. փետրվարին թուրքական կառավարության հրամանով Վահագն Տաթևյանին ու 32 հայ ուսուցիչների բանտարկել են, որից հետո որբանոցի ղեկավարումն անցել է թուրքական կողմին:

⁵ **Փոստալյան Ե.**, Հաճնցի 1600 որբերից մեկի ճակատագիրը // Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի (այսուհետև՝ ՇՅԹԻ) թանգարանային ֆոնդեր, բժ. 8, թպ. 93, ֆ.հ. 4164, էջ 14:

Հայոց ցեղասպանությունից հետո որբանոցային սերունդը սկզբնավորել է մի յուրահատուկ գրական ուղղություն, այն է՝ որբանոցային մամուլը: Այն բնորոշ էր ավելի երկարատև գործած ու կազմակերպված որբանոցներին, բայց հարկ է փաստել, որ որևէ պարբերական հրատարակելու գաղափարն իրականության վերածելու համար կարևոր էր որբանոցում տիրող մթնոլորտը: Խմորատիպ թերթեր ունեցել է Հալեպի հայկական որբանոցը, որի մասին միայն որոշ հիշատակումներ կան: Այնթափի որբանոցն ունեցել է «Այգ» անունով թերթ, որի մասին հիշատակվում է Եգիպտոսի Որբախնամի տեղեկագիր-ակնարկում¹: 1918-1919 թթ. Թիֆլիսում տպագրել է «Փարոս»-ը, որը եղել է Ամերիկյան կոմիտեի որբանոցների աշակերտական միության օրգանը: 1925-1928 թթ. Բեյրութում տպագրվել է «Որբաշխարհի աստղ» ամսագիրը, որը Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կազմակերպության որբերի դաշնակցության/լիգայի համատեղ թերթն էր:

Թերթերի հրատարակումը կարևոր էր լեզվի պահպանության, ազգային տարրերի շարունակականության ապահովման տեսանկյունից: Թերթերում զետեղվում էին ամենատարբեր իրադարձություններին, թեմաներին վերաբերող նյութեր, իսկ բովանդակային վերլուծություններից նկատում ենք, որ ազգապահպան հրապարակումները մեծամասնություն են կազմում:

Որբանոցային խմորատիպ թերթի դասական օրինակ է Ջբելլի որբանոցի² «Տուն» աշակերտական ձեռագիր ամսագիրը: Վերջինիս 34 համարները՝ շուրջ 850 էջ, բավականաչափ ծավալուն են ու հարուստ գրական փորձերի, հուշագրությունների ու որբանոցային կյանքի տեսանկյունից: Դրանք լուսաբանում են որբանոցի առօրյան, տեղեկություններ են պարունակում իրենց ծննդավայրի, հայրենիքի, որբանոցում հայտնվելու պատճառների և առհասարակ հայ լինելու և իրենց նախնիների պատմության ու թողած ժառանգության մասին³: Նշենք, որ որբանոցը մինչև «Տուն» ամսագիրն ունեցել է «Հոսանք» խորագրով խմորատիպ թերթ, որի ստեղծման նախաձեռնությունը կրկին եղել է որբանոցի ավարտական դասարանների աշակերտներին⁴: Նմանատիպ թերթերի բոլոր համարներում ակնհայտ են աշակերտների ու ուսուցչական կազմի՝ ազգային ինքնության վերակերտմանն ուղղված ջանքերը:

Որբանոցներում ազգային ինքնության պահպանման առաջնահերթու-

¹ Տե՛ս Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն..., էջ 21:

² Ջբելլի որբանոցը գտնվում է Միջերկրական ծովի ափին՝ Բեյրութից 40 կմ հեռավորության վրա, այն իր գործունեությունը սկսել է 1920 թվականից, եղել Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կազմակերպության որբանոցային ցանցում: Մանրամասն տե՛ս Յուշամատեն Ճիպեյլի ամերիկեան որբանոցի 1920-1925:

³ Մանրամասն տե՛ս **Մարգարյան Ն.**, Ջբելլի որբանոցի աշակերտական «Տուն» ամսագիրը. ազգային վերակերտման փորձ // «ՅՀ», 2020, թիվ 8/2, էջ 42-75:

⁴ Յուշամատեն Ճիպեյլի ամերիկեան որբանոցի 1920-1925, էջ 78:

թյուններից էին նաև հայոց պատմության դասերը: Անգամ դասագրքերի բացակայության պարագայում նրանք հնարավորություն են ունեցել սերտել հայոց պատմության կարևոր դեպքերն ու իրադարձությունները, որոշ որբանոցներում ներկայացվել են պատմական թատերգություններ, որին մասնակցել է նաև ուսուցչական անձնակազմը: Հալեպում Բոստոնի «Ազգ-Պահակ» թերթի թղթակից Նշան Կ. Տեր-Պետրոսյանն իր «Հայկական որբանոցը Հալեպի մեջ» հոդվածում նշում է, որ որբանոցում երեխաները սովորում էին հայերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն՝ հավելելով. «Մէկ-երկու դասարաններու Ազգային պատմութեան դասաւանդութեան հանդիպեցայ, չէ կարելի հիացումս չի յայտնել այդ առթիւ»¹:

Ազգապահպան գործընթացում հաջորդ կարևոր դերակատարումն ուներ կրոնը՝ հայ առաքելական եկեղեցին: Նշենք, որ հայկական որբանոցներում որբերն ազատ էին իրենց դավանանքի հարցերում և հայտարարվում էր, որ երեք հարանվանական եկեղեցիները հավասարաչափ ընդունելի են եղել կամ առնվազն արգելված չեն եղել: Դրան զուգահեռ, հարկ է նշել, որ հավասարաչափ ընդունվելու հարցը փոքր-ինչ հարաբերական էր, քանի որ փոքրահասակ երեխաներին կարելի էր որոշակիորեն ուղղորդել ավետարանական կամ կաթոլիկ եկեղեցիները, ինչն առավել տարիքով որբերի պարագայում ավելի դժվար էր, քանզի երեխաները քննադատության, անգամ ծաղրի էին ենթարկվում: Հաճախ հոգևոր այրերն իրենք էին այցելում որբանոցներ՝ երեխաների հետ շփվելու, եկեղեցական արարողություններ կատարելու, նրանց մկրտելու, տարբեր միջոցառումների մասնակցելու, բանախոսություններ կազմակերպելու համար, որոնք ուղղված էին հայապահպան առաքելությանը²:

¹ **Լալէան Ս.**, Յուշամատենան նուիրումս Աստուր Յ. Լեւոնեանի: Ինքնակենսագրութիւն եւ դրուագներ իր կեանքէն ու գործէն, Պէյրոս, 1967, էջ 207:

² Ջբելի որբանոցում անգամ պատարագ էր մատուցվում, բանախոսություններ էին կազմակերպվում, օրինակ՝ Տ. Դիոնիս Ա. քահանա Տրեգյանը բանախոսել է «Ինչպես պետք է հայ ապրիլ» թեմայով, և տարբեր պատմություններով հոգևոր հայրը բացատրել նրանց նվիրական պարտավորությունները հայ ժողովրդի և մայրենի լեզվի հանդեպ: Տե՛ս Տ. Դիոնիս Ա. Քինյ. Տրեգեան // «Տուն» աշակերտական ամսագիր (Ջբելյ), հոկտ.-նոյեմ.-դեկտ. 1924, թիվ 26-27-28, էջ 62:

1924 թ. սեպտեմբերի 15-ին Սահակ կաթողիկոսը նամակ է ուղղել որբանոցի ամսագրին՝ այն վերնագրելով՝ «Սիրելի՛ ճարտարապետներ Աշակերտական «Տուն»-ի Ճիպլիյի Ամերիկյան որբանոցին», որտեղ նշում էր. «Հայրենի հողի վրայ տուն շինելը աւելի դիւրին ու ապահով է, որովհետև հայի յատկութիւնը, ուժը, տարողութիւնը և տոկունութիւնը ծանօթ են, իսկ օտար հողը անծանօթ ըլլալուն մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան պետք կայ: Բարոյական տան մը շինութեան գլխաւոր ատաղձն է լեզուի, գաղափարի, զգացման և սկզբունքի համերաշխութիւնը... Այբերնիդ չորս կողմերնիդ դարձուցէք, պիտի տեսնէք, որ արաբախօս, թրքախօս, քրտաբարբառ հայերը կ'են հայեր են: Այս պարագան նկատի ունեցէք, որպէսզի «Աշտարակ»-ին պէս կիսաւարտ չմնայ Ձեր սկսած «Տուն»-ը ... Աշխատեցէք լաւ Հայեր ըլլալ»: Տե՛ս Սիրելի

Չնայած որբանոցներում, ինչպես նշվեց, երեխաներն ազատ էին կրոնական հարցերում, բայց հարանվանական եկեղեցիների միջև որոշակի խտրականություն եղել է: Հալեպի որբանոցի սան Անդրանիկ Ծառուկյանն այս առիթով գրել է. «Մեր եկեղեցի գնացողները կը տարվեին դասին ճիշտ ետևը ու ամբողջ երկու ժամ ոտքի կը մնային: Իսկ Ժողովարան գնացողները հանգիստ կը նստեին նստարաններու վրա: Հետերնին կը բերեին նաև գունավոր նկարներ»¹: Ամեն դեպքում հարկ է նշել, որ Ժողովարանի բարեկեցիկ պայմանները նպաստել են երեխաների ավետարանական կողմնորոշմանը, թեև որևէ ձևով հարկադրանքի և ստիպողականության դեպքերի՝ ուսումնասիրության ընթացքում չենք հանդիպել:

Բոլոր որբանոցներում ամեն օր եղել են աստվածաբանության դասեր: Ճաշից առաջ միշտ աղոթել են «Հայր մեր»-ը կամ «Փառք ու պատիվ Քեզ»-ը: Ֆիլիփ Զաքարեանի «Ես Ճիպեյլի որբերէն եմ» հուշերում կարդում ենք, որ աչքերը փակ աղոթողներին մյուս որբերը ծաղրում էին: Նշենք նաև, որ որբերն իրենք էին խոստովանում, որ միշտ չէ, որ որբանոցում բոլոր երգերը նույն խանդավառությամբ էին կատարում: Նրանց երգացանկի «Բամբ Ռոտան», «Մայր Արաքս», «Ի՛՞զեն հայեր, ի՛՞ սուր», «Կռուեցէ՛ք տղերք» երգերն ավելի լիաթոք էին հնչում, իսկ այդ թափն ընկնում էր, դժգունում և այլակերպվում, երբ բողոքական քարոզչական բնույթի երգեր էին երգում: Որբերը ճնշող մեծամասնությամբ հայ ազգային եկեղեցու զավակներն էին, հետևաբար զարմանալի չէր նման վերաբերմունքը, երբ պարտադրված էին աչքերը փակել ու զլուխները խոնարհել, մինչդեռ նույն հարկադրանքը չկար շարականներ երգելու պարագայում:

Հալեպի որբանոցի մասին է պատմում նաև այնթափցի Զապել Այվազյանը (ամուսնական ազգանունը՝ Ճեպեճյան): Կարևորելով այնտեղ ստացած իր ուսումը, մասնավորապես՝ հայոց պատմության, հայ եկեղեցու պատմության ու աշխարհագրության դասերը, խոր ակնածանքով է նշում Այնթափի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Ներսես քահանա Թավուզճյանի՝ հայ եկեղեցու պատմության դասերի մասին, որոնց ժամանակ նա ասում էր. «Գիրք չունիք, ես պիտի պատմեմ, թուականները, պատահարները նօթագրեցէ՛ք»²:

Հայոց ցեղասպանության հոգեցնցումը որբանոցի սաները փորձել են հաղթահարել կրոնի, եկեղեցու, հավատի միջոցով: Ինչ վերաբերում է դպրությանն ու քրիստոնեությանը, ապա ըստ ընդհանուր գաղափարի՝ վերջիններս այն զույգ ազդակներն են, որոնք պետականության անկումից հետո սատարել են հայ ժողովրդի հարատևմանը, պահպանել և զարգացրել

Ճարտարապետներ Աշակերտական «Տուն»-ի Ճիպեյլի Ամերիկյան որբանոցին // «Տուն» աշակերտական ամսագիր, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, էջ 4-5:

¹ Ծառուկյան Ա., Մանկություն չունեցող մարդիկ, Երևան, 1963, էջ 42:

² Եսաեան Զ., Հուշեր // ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, բժ. 8, թպ. 93, ֆ.հ. 79, էջ 15:

հայ ազգային առանձնահատկությունները և սովորույթները¹:

Կարևոր բաղադրիչներից էր նաև ազգային պատկանելության, հիշողությունների պահպանման խնդիրը՝ ընտանեկան հիշողություններից, տվյալ տարածաշրջանի ավանդույթներից մինչև ցեղասպանությանն առնչվող հիշողությունները: Բոլոր որբանոցներում երեխաները պատկերացում ունեին հայ մեծանուն գրողների, պատմության կարևոր դրվագների մասին՝ Մեսրոպ Մաշտոցից մինչև Գրիգոր Լուսավորիչ, Ավարայրից մինչև Սարդարապատ:

Ցեղասպանության մասին հիշողությունները վերապատմելու հարցում որբերն ինքնամփոփ էին, պարփակված, ավելի ուշ էին սկսում խոսել այդ մասին. դժվար էր հաղթահարել բարդությոթ, խոստովանել սեփական անձի, ընտանիքի, ազգի ողբերգությունը, զոհի կարգավիճակը: Սկզբնական շրջանում նրանց պատմությունները, հուշագրությունները հիմնականում ընտանեկան են՝ համադրված որբանոցային կյանքի դրվագներով: Կարելի է նկատել, որ ցեղասպանությունը վերապրելը նրանց համար հավաքական, ազգային միավորող կարևոր գործոն էր: Նկատենք, որ սկզբնական շրջանում ցեղասպանության վերաբերյալ հիշողությունները ընտրողաբար են ներկայացվել, աստիճանաբար են նրանք հաղթահարել բարդությոթները իրականության մասին խոսելիս:

Հայոց ցեղասպանությունը հաղթահարելու ու լուրջությունը խախտելու առումով հետաքրքրական է այն դրվագը, երբ Թալեաթ փաշայի սպանության լուրը Լիբանանի Ջբելի որբանոց հասնելու օրը տնօրեն Ռեյ Թրևիսը թույլատրել է հայրենասիրական մեծ երթ անցկացնել: Նա անձամբ է, հայկական եռագույնը ձեռքին, առաջնորդել որբերին, որոնք ժամեր շարունակ ազգային-հայրենասիրական երգերով պտույտներ են կատարել որբանոցի շուրջը²:

Հալեպի հայկական որբանոցի Սաբուն խանի հատվածը 1918 թվականից հետո փոքրիկ Հայաստանի է վերածվել՝ ազգային երգերով, փայտյա զենքերով և զինվորական մարզանքներով: Կիրակի՝ կեսօրից հետո, որբանոցին պատկանող բոլոր տներից որբերն իրենց պատասխանատուների հետ հավաքվում էին, և յուրաքանչյուր խումբ իր սովորած հայրենասիրական երգն էր երգում հյուրերի ներկայությամբ: Որբանոցի զինվորական մարզանքը սկսվում էր Հայաստանի Հանրապետությանն ուղղված ողջույնով³:

Բաքուբայի որբանոցում⁴ Մուշեղ արքեպիսկոպոսը հայապահպանու-

¹ Տե՛ս **Զաքար**, Վարդանանք. 15 դարերու մեջէն // «Տուն» աշակերտական ամսագիր, փետրվար 1923, թիվ 6, էջ 2-3:

² Տե՛ս Յուշամատեան Ճիպէլի ամերիկեան որբանոցի, էջ 142:

³ **Պօյաճեան Է.**, Հայկական որբանոցի կեանքէն // «Զանասէր» (Պէյրութ), 1964, էջ 416:

⁴ Բաքուբայի որբերին ցուցակագրելու և տեղում գաղթականների հարցերով զբաղվելու համար 1918 թ. հոկտեմբերի 15-ին Մուշեղ եպիսկոպոսն այնտեղ է ուղարկում Բաղդադի Ս.

թյան կարևոր խորհրդանիշ էր համարում եռագույնի տարածումը որբանոցի տարածքում¹, որտեղ փորձում էին ամեն գնով նաև կրթական դասեր կազմակերպել²: Նշենք, որ 1919 թ. որբերի քանակը հասնում էր 1200-ի, որոնց թվում էին Մոսկվի 300 և Համադանից հասած նույնքան որբեր, ովքեր ուսում և մարմնակրթական պատրաստվածության դասեր էին ստանում այնտեղ³:

Ինչ վերաբերում է Երուսաղեմի՝ Արարատյան և Վասպուրականի որբանոցներին, ապա այնտեղ ևս հայապահպանության գործը լավ էր կազմակերպված⁴:

Հայապահպանությանն էին ուղղված պետական և հոգևոր տարբեր այրերի այցելությունները որբանոց. օրինակ՝ 1924 թ. սեպտեմբերի 26-ին Ջրեյլի որբանոց է այցելել Հայաստանի Հանրապետության լուսավորության նախկին նախարար Նիկոլ Աղբալյանը: Նա աշակերտների և պաշտոնյաների ներկայությամբ 40 բուլետ տևողությամբ «կուռ և շենիչ» բանախոսությամբ ոգևորել է ներկաներին⁵: Այցելությունների շարքը կարելի է շարունակել՝ Սահակ կաթողիկոսն այցելել է Ջրեյլի, Կիլիկիայի որբանոցներ, Հալեպի Առաջնորդարանի փոխանորդ Հարություն քահանա Եսայանը՝ Հալեպի հայկական որբանոց և այլն:

Ուշագրավ են նաև ժամանակի հայտնի մտավորականների այցերը: Ամանորին Երվանդ Օտյանը եղել է Հալեպի հայկական որբանոցում, որի մասին երեխաներին նախօրոք տեղեկացրել են. «Հյուրը նշանավոր մեկն է, շատ մը գիրքեր գրած է և միշտ կը խնդա ու կը խնդացնե»⁶: Սակայն որբերն այդ ժամանակ չեն հիշել ու չեն իմացել, թե ով է Երվանդ Օտյանը: Միջոցառմանը գրողը մեծ դժվարությամբ է փորձել ողջույնով դիմել որբերին, սակայն

Վահան քահանա Թաճիրյանին: Նրան այդ հարցում աջակցում էր վանեցի Ս. Հովհաննես քահանա Սիմոնյանը, ով վրանաքաղաքի բաժիններով ցուցակագրում էր բոլոր որբերին, ինչպես նաև մոտ 40 կանանց, ովքեր 30-ից բարձր տարիք ունեին: Նախատեսվում էր, որ նրանք պետք է լինեին որբանոցի մայրապետները, ընտրվում է ուսուցչական խորհուրդ: Տե՛ս **Վարդանեան Ե.**, Անապատե անապատ, Սուրբ Ղազար-Վենետիկ, 1923, էջ 114:

Բաքուբայի որբանոցը 1920 թ. օգոստոսի 18-ին տեղափոխում են Բասրայի մոտ գտնվող Նահր Ալ-Օմար, որտեղ ներքին մատակարարման, կրթական, կարգապահական և այլ խնդիրները շարունակում է ղեկավարել Բաքուբայի վրանավանդում ստեղծված Հայ գաղթականության կոմիտեն՝ Լևոն Շադոյանի ղեկավարությամբ: Տե՛ս **Հայցագործեան Ա.**, Պաքուբայի հայ փախստականները // «Կիլիկիա», 14 հունիս 1919, թիվ 56:

¹ Տե՛ս **Վարդանեան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 121:

² Տե՛ս **Սերոբեան Ս.**, Դիտումներ եւ դատումներ (Էջեր օրագրես), Պէյրութ, 1932, էջ 122:

³ Տե՛ս Հայ որբախնամ ընկերություն, Իննամսեայ տեղեկագիր Հայ որբախնամ ընկ. Գահիրէի հաստիքին գործադիր ժողովին, 1918 նոյեմբերէն 1919 յուլիս 31, Գահիրէ, 1922, էջ 13:

⁴ Տե՛ս **Kévorkian R.**, The Araradian and Vaspuragan Orphanages in Jerusalem (1922-1926): a Model of Reconstruction? // «Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ.» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2020, էջ 75-90:

⁵ Տե՛ս Ներքին լուրեր // «Տուն» աշակերտական ամսագիր, սեպտեմբեր 1924, թիվ 25, էջ 56:

⁶ **Շառուկյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 47:

խիստ հուզվել է և միայն մի նախադասություն արտաբերել. «Որբե՛ր, ես ձեզ շատ կսիրեմ»: Տարիներ անց Ա. Ծառուկյանը, իր նախակրթարանի դասագրքում տեսնելով Օտյանի նկարը, հիշել է նշանավոր հավաքի օրը, իրենց հավաքական ողբերգությունը, իսկ ավելի ուշ, ծանոթանալով գրողի աշխատություններին, ըմբռնել է՝ «... տասնյակներով գրքերու հեղինակ գրագետն ինչու երկու խոսք չէր գտած մեզի ըսելիք»¹:

Որբահավաք գործիչներ Ռուբեն Հերյանը, Դավիթ Աղամյանը, Լևոն Յոթնեղբարյանը նույնպես տարբեր ժամանակներում այցելել են հայկական զանազան որբանոցներ. նպատակը նման անձանց ներկայությունից որբերը ևս մեկ անգամ գիտակցում էին, որ նրանք անտեսված չեն ու հետևողական քայլեր են արել հայապահպանության համար:

Որբանոցներում ազգային բարձր ինքնագիտակցություն ապահովելուն զուգընթաց՝ մտածում էին որոշ որբանոցների սաների Հայաստան տեղափոխելու մասին: Ալեքսանդր Խատիսյանը Եգիպտոս կատարած այցի ժամանակ հանդիպել է Որբախնամի երկու հատվածների Վարչական ժողովի անդամների հետ և քննարկել Իրաքի Նահր Ալ-Օմարի որբանոցը Հայաստանի Հանրապետություն տեղափոխելու հարցը: «Արդեն ազատուած և պատսպարուած որբերին հանդէպ ունինք դեռ հրամայողական պարտականութիւններ: Բաւական չէ անոնց սնունդ, հագուստ և գրենական պիտոյք հայթայթել: Անհրաժեշօրեն հարկ է կեղդոնացնել զանոնք *ազգային մթնոլորտի մը մէջ*, պիտի ընենք նոյն իսկ՝ *հայրենի հողերու վրայ*»:

Ամփոփելով նշենք, որ Հայ բարեգործական ընդհանուր միություն, Հայ ազգային միություն, Եգիպտոսի հայ որբախնամ, Միջագետքի տարագրելոց և այլ կազմակերպություններ, որոնք զբաղվում էին որբանոցների ֆինանսավորման, կրթության ապահովման հարցերով, խիստ կարևորում էին հայկականության պահպանումը: Իհարկե, որբանոցներում միանգամից, կանոնակարգված դասացուցակով, դասագրքերով, ազգային հատուկ ծրագրով դասեր չեն իրականացվել, դրանք աստիճանաբար են կազմվել: Սկզբնական շրջանում որբանոցների գերխնդիրը նյութական միջոցների ապահովումն էր, որբերին ապաստան տալու և սննդով ապահովելու հարցն էր, մանավանդ որբանոցից փախուստների թիվն աճում էր:

Աստիճանաբար, դասերի կազմակերպմանը զուգահեռ, որբանոցը նաև հնարավորություններ էր ստեղծում, որ երեխաները հմտանան որևէ արհեստում, ինչը միտված էր նաև որբանոցի առօրյա կարիքները հոգալուն: Հայկական, օտարերկրյա, անգամ թուրքական որբանոցներում մշտապես գործել են փայտամշակության, ատաղձագործական, կոշկակարության, դերձակության, գորգագործության, ասեղնագործության արհեստանոցներ: Որբերի

¹ Ծառուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 52:

² Գայանեան Յ. Թ., Անյետաձգելին // «Որբունի» (Աղեքսանդրիա), 1920, թիվ 11, էջ 219:

ձեռագործները երբեմն արտասահման էին ուղարկվում, մասնակցում էին աճուրդների ու այդ հասույթը նույնպես ուղղվում էր որբանոցի կարիքներին: Անգամ Հալեպի հայկական որբանոցում արհեստագործական արտադրանքի վաճառքից ստացված գումարի մի մասը պահվում էր և տվյալ որբին էր տրվում որբանոցից դուրս գալու ժամանակ:

Այս ոլորտում հայապահպանության առանձնահատկություններից էր Արևմտյան Հայաստանի կամ Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ վայրերի տարբեր տարածաշրջաններին բնորոշ արհեստները վերակենդանացնելը: Երբեմն լավ վարպետ-ուսուցիչները կարողանում էին կարևոր հմտություններ փոխանցել որբերին. օրինակ Այնթափի գորգագործության և ասեղնագործության ավանդույթները պահպանելը, Կիլիկիայի, Մարաշի, Ուրֆայի, Խարբերդի արհեստներին տիրապետելը և այլն:

Հայապահպանության հարցում երբեմն որոշակի նշանակություն ուներ, թե տվյալ որբանոցի հոգածությունը որ երկրի կամ կազմակերպության ֆինանսավորմամբ էր իրականանում: Իսկ քանի որ միայն հայկական կողմը չէր կարող հոգալ որբանոցի բոլոր ծախսերը, շատ հաճախ այն հայկականից անցնում էր ամերիկյան, հետո՝ ֆրանսիական, չէր բացառվում նաև անգլիական տարբեր կազմակերպությունների հոգածությանը, ինչը որոշակի փոփոխություններ էր մտցնում որբանոցային կյանքում: Նման պարագայում հայկական կողմը ձգտում էր իր պատասխանատվության տակ վերցնել գոնե որբանոցների կրթական հարցերը, դասագրքերի մատակարարումը, ուսուցչական անձնակազմի ապահովումը և նմանատիպ լուծումներով ապահովել հայկական կողմի ներկայությունը:

Ուսուցչական կազմը միաժամանակ աշխատում էր տարբեր ուղղություններով: Ազգային գիտակցումը, նույն ակունքներից սերած լինելու գաղափարը, հայրենիքի, լեզվի, մշակույթի պահպանումը կարևորվում էին հայկական որբանոցներում:

Հայկական որբանոցային ցանցի առանձնահատկություններից էր նաև մարզական կյանքի կարևորությունը, որը որբերին ֆիզիկական տարբեր վարժություններով, սպորտային մրցումների միջոցով կոփելու, հետագայում դժվարությունները հաղթահարելու նպատակին պետք է ծառայեր¹: Մարմնակրթությունը և սպորտը լայն տարածում ունեցան որբանոցներում՝ որպես

¹ Մարմնամարզական կյանքի ակտիվացմանը նպաստել է 1918 թ. նոյեմբերին Կ. Պոլսում հիմնադրված Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը (ՀՄԸՄ): Համահայկական մարզական միություն ստեղծելու և սկստուական կազմակերպությունները համախմբելու գաղափարը Շավարշ Քրիսյանին էր: Տե՛ս «Մարմնամարզ» (Կ. Պոլիս), մայիս 1913, թիվ 5: Ինչ վերաբերում է որբանոցներում սպորտի տարածմանը, ՀՄԸՄ-ն ուներ իր հստակ տեսլականը. «Լայն և պարզ ծրագրով մը սկսիլ մարմնակրթանքի գործը և այն մտցնել մասնաւորապէս դպրոցներէ և հիմնելի որբանոցներէն ներս»: Տե՛ս **Թորիկեան Բ.**, Պատմութիւն Հայ մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան, հ. Ա., Սկիզբէն մինչեւ 1939 թ., Պէրյութ, 1995, էջ 40:

ազգային պատկանելության գիտակցման, հայապահպանության, միասնականության և պատրաստվածության համակցություն, այն նաև կարևոր էր դաստիարակչական աշխատանքներ իրականացնելու, ծնողական խնամքից զրկված, ցեղասպանության հոգեցնցումը տարած երեխաներին առողջ ապրելակերպի ընտելացնելու համար:

Տարածաշրջանի որբանոցներում նույնպես մարզական կյանքն ակտիվ էր: Հալեպի հայկական որբանոցի համար որբանոցի սան Ա. Ծառուկյանն այս կապակցությամբ գրում է. «...թաղին մեջ շինվեցավ մարզարան մը, մեծ տղաքը ֆուտբոլ ունեցան և բոլորս միասին ունեցանք պարոն Լևոնը»¹: Լևոն Աբգարյանը մարզիչ էր և մարմնամարզությունը որբանոցի ծրագրի անբաժան մասն էր դարձրել, աշխատել տարբեր որբանոցներում:

Զբեղի որբանոցի «Տուն» ամսագրի համարներից նույնպես պարզ է դառում, թե որքան կարևոր էր մարզական կյանքը: Ամսագրի «Ընտիր Խոհեր» բաժնում ներկայացվում է սկաուտի բնութագիրը և «Բարձրացի՛ր, բարձրացո՛ւր» կարգախոսի նշանակությունը: «Հայ մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան» գրքույկից վերցված և ամսագրի համարներում շարադրված էին նաև սկաուտի երգը, կարգախոսը, 12 կանոնները, որոնց պետք է հետևի սկաուտը, անգամ «Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միութեան» հայտագիր-ծրագրի² կարևոր հատվածներ են զետեղվել թերթում: Որբանոցում կարևորվում էին նաև միջորբանոցային սպորտային մրցումների դերը, ինչպես նաև մարզական արշավները:

Մարզական կյանքին կարևորություն տալու տեսանկյունից կարելի է նշել արաբական արևելքում գործող հայկական և օտարերկրյա բոլոր որբանոցները՝ ամենևին չանտեսելով Կ. Պոլսի և հարակից շրջանների որբանոցները³:

Այսպիսով, Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում գործող որբանոցների, որբերի թվի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար հարկ է մեջբերել «Հայ որբեր. տեղեկագիր հայ որբերու կացութեան, որբանոցներու, հոգատար մարմիններու մասին եւ վիճակագրական ցուցակներ»⁴ փաստաթուղթը⁵: 1922 թ. Ուրֆայի շրջակայքից, Մարդինից, Խարբերդից,

¹ Ծառուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 119:

² Քաղուած Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան (Հ.Մ.Ը.Մ.) գրքույկէն // «Տուն» աշակերտական ամսագիր, սեպտեմբեր 1922, թիվ 1, էջ 15-17:

³ Կարևոր երևույթ էր Գուլեի միջորբանոցային օլիմպիական խաղերի անցկացումը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանի հովանավորությամբ:

⁴ Սույն տեղեկագիրը, ինչպես նաև «Տուն» ամսագրի ամբողջական թվային տարբերակը մեզ է տրամադրել ՀՅԹԻ հիմնադրամի տնօրենի խորհրդական Միհրան Մինասյանը, որի համար մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում նրան:

⁵ Փաստաթուղթը կազմվել է Հայ ազգային պատվիրակության պահանջով 1923 թ., փաստ, որը մեծապես նպաստում է դրա հավաստիությանը: Տեղեկագիրն ամենայն հավանականությամբ կազմվել է Արամ Անտոնյանի կողմից, չնայած ոչ մի տեղ նրա անունը չի նշվում,

Ակնից և Մալաթիայից շուրջ 9.500 որբերի տարահանումից և Հալեպ, Ջբել, Մամլեթեյն, Ղազիր, Ջունիե, Բեյրութ, Սայդա և Դամասկոս քաղաքների որբանոցներում տեղաբաշխումից հետո¹ պատկերը հետևյալն է².

ՀԲԸՄ հոգածության տակ՝ Հալեպում՝ 97, Բեյրութի Քելեկյան-Սիսուան որբանոցում³՝ 575 որբ,

Ազգային հոգատարություն և Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի համատեղ աջակցությամբ՝

Հալեպի հայկական որբանոցում՝ 1164 որբ,

Ջունեյի որբանոցում՝ 284 որբ,

Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույցի աջակցությամբ՝

Լիբանանի Նահր Ալ-Իբրահիմ, Ջիբել, Մամլեթեյն, Ղազիր, Նազարեթ, Բրումանայի, Բեյրութի որբանոցներում՝ 3984 որբ,

Ավստրալական նպաստամատույցի հոգածության տակ՝ Անթիլիասի որբանոցում՝ 1326,

Երուսաղեմում՝ ՀԲԸՄ հոգածության տակ⁴՝ Արարատյան որբանոց՝ 457 որբ և Վասպուրականի որբանոց՝ 352 որբ, ընդհանուր՝ 809 երեխա:

Ընդհանուր՝ 8239 որբ:

Ինչ վերաբերում է Եգիպտոսին, ապա տեղի հայությունն այնտեղ որբանոցներ չի հիմնել: Այս հարցում Եգիպտոսի ռազմավարությունն այլ էր. Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի հայ համայնքներն իրենց պատասխանատու են համարում հայրենակիցների համար օգնության արշավներ կազմակերպելու գործում: Եգիպտոսի համայնքի դերն ավելի է կարևորվում, երբ Կ. Պոլսի հայկական Պատրիարքարանը պաշտոնապես լուծարվում է երիտթուրքական կառավարության կողմից: Ստեղծվել էր իրավիճակ, որտեղ հարկավոր էր նախաձեռնող մի ուժ, որը կհամակարգեր հայ տարագիրների օգնության կազմակերպումը և դրսից եկող օգնությունների արդյունավետ բաշխումը: Եվ պատահական չէ, որ Եգիպտոսում կազմավորվում, վերակազմավորվում

բայց հաշվի առնելով այն փաստը, որ նա այդ ժամանակ եղել է Ազգային պատվիրակության քարտուղար, հիմք է տալիս նրան համարել սույն տեղեկագրի կազմողը:

¹ Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1975, էջ 255:

² Տեղեկագրում գործող որբանոցների, որբերի մասին տվյալները ներկայացված են ըստ հոգատարության մարմինների և տարածաշրջանների:

³ Վերջինս գործել է 1922-1925 թթ. Վահան Քյուրքճյանի ղեկավարությամբ: Այստեղ գալիս էին տասնհինգ տարին բոլորած որբերը, մեկ տարի մնում, արհեստ սովորում, ինքնաբավ լինելուց հետո դուրս գալիս որբանոց-ապաստարանից: Տե՛ս Դար մը պատմություն Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության, հ. Ա, 1906-1940, Գահիրե-Փարիզ-Նիւ Եոքք, 2006, էջ 151:

⁴ Իրաքի Նահր Ալ-Օմարի որբանոցի և Մոսուլի փակման ենթակա որբանոցի 47 որբերը Երուսաղեմ են հասել 1922 թ. փետրվարի 11-ին, որտեղ նրանց դիմավորել են Հայոց պատրիարքը, Միության մասնաճյուղի և Խնամակալության պատվիրակները՝ Լևոն Ասատուրի գլխավորությամբ: Տե՛ս «Արել» (Աղեքսանդրիա), փետրվարի 24, 1922, թիվ 126, **Մելքոնյան Էդ.**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երևան, 2005, էջ 122:

են հայկական բարեգործական տարբեր կազմակերպություններ, որոնք արագ արձագանքում են սիրիական անապատներում ապաստանած հայ գաղթականներին, որբերին ու այրիներին օգնելու ձեռնարկներին՝ ֆինանսական որոշ հոսքեր ուղղելով այնտեղ:

Բացի այդ, Եգիպտոսում գաղթականների կամ որբերի կուտակումներ չեն եղել, բացառությամբ մուսալեոցիների, որոնք 1915 թ. սեպտեմբերից ապաստանել էին Պորտ Սաիդի վրանաքաղաքում, որին կից գործել է Սիսուան դպրոցը¹: Միակ որբանոցը, որը գործել է մինչև 1919 թ. նոյեմբեր, Պորտ Սաիդի² որբանոցն էր, այն ունեցել է ավելի քան 350 երեխա: ՀԲԸՄ կազմակերպությունը, ի թիվս մյուս որբանոցների, աշխատել է իրականացել հայապահպանությանն ուղղված իր ծրագրերը:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության հոգեցնցումը որբանոցի սաները փորձում էին հաղթահարել մայրենի լեզվի, եկեղեցու, հավատի միջոցով: Նրանցից ոմանք լրիվ ինտեգրվում էին որբանոցային կյանքին՝ անգիտակցորեն դառնալով ինքնամիտփ, եթե խոսքն իրենց զգացմունքների, հուշերի մասին էր, մյուս մասը այս կամ այն կերպ բացահայտում էր դրանք իր առօրյա հարաբերություններում, բայցևայնպես աղետից փրկված անչափահասի ուղեղն ու միտքը, անկարող լինելով ընկալելու և իմաստավորելու ասիվոր պատահարների շարունակականությունը, ենթագիտակցորեն խցանում են զգացումներն ու հարմարվում ծանր հոգեվիճակին³:

Որբանոցների պարագայում հայապահպանության գործում առկա էին կառուցողական ազգայնականության հիմնական բաղադրիչները, որոնցից մի քանիսն ինքնաբերաբար մուտք էին գործում և կիրառվում որբանոցներում: Օրինակ՝ ցեղասպանությունը վերապրելու, ազգային արժեքների, հավատի ընդհանրությունները նրանց համար սոցիալականացման հիմք էին և հետագայում կարող էին որպես գործիք ծառայել ազգի, նրա ներուժի կենտրոնացման, հասարակության մեջ համերաշխության, փոխգործակցության ապահովման և այլ նպատակներով:

Ստեղծված հանգամանքների բերումով, Հայոց ցեղասպանությունը

¹ 1915 թ. աշնանը Պորտ Սաիդում ապաստանած մուսալեոցի գաղթականների մեջ կային 1260 երեխաներ, որոնց համար ՀԲԸՄ հիմնում է «Սիսուան» դպրոցը, որտեղ հիմնական ուսուցումն իրականացվել է հայերենով:

² 1918 թ. ՀԲԸՄ նպատակ ուներ Երուսաղեմում կենտրոնացնել հայկական որբանոցները, սակայն բրիտանական կառավարությունը մերժում է հայկական առաջարկը և պահանջում տեղի որբերին ու գաղթականներին տեղափոխել Պորտ Սաիդ, որոնք Վիկտորյա Արշարունու հետ 1918 թ. սեպտեմբերին հասնում են այնտեղ: Գիլիկիա վերադարձի շարժման ոգևորությամբ նրանք տեղափոխվել են Մերսին, ապա Գիլիկիայի վերջնական հայաթափումից հետո՝ Սիրիայի և Լիբանանի որբանոցներ: Տե՛ս Դար մը պատմություն..., էջ 51-52, 124-126:

³ **Փարազաշեան Մ.**, Ցեղասպանության հոգեցնցումն ու ազգային ինքնությունը, Երևան, 2006, էջ 72:

վերապրելու գիտակցմամբ ձևավորվում է ժամանակի պահանջներին համապատասխան հայապահպանության ձևաչափ-մոդել, որն աստիճանաբար վերամշակվում, համալրվում և հաջողությամբ ներդրվում է անգամ օտարերկրյա հոգածության տակ գտնվող որբանոցներում այնտեղ աշխատող հայ ուսուցիչների ու աշխատակիցների շնորհիվ: Այն գործնականում կիրառվում է Մերձավոր Արևելքի բոլոր որբանոցներում՝ ապահովելով հնարավորինս դրական արդյունք, չնայած որևէ տեղ կամ որևէ հաստատության կողմից այդ ձևափաշք պաշտոնապես չէր հաստատվել:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած որբերի մի հատվածը տարբեր միջոցներով կարողացել է ֆիզիկապես փրկվել, բայց այդուհանդերձ ի վիճակի չի եղել լիովին հաղթահարելու ցեղասպանության հոգեբանական հետևանքներն ու դիմագրավելու ժամանակի մարտահրավերներին: Այն զրկվել է որակյալ կրթություն ստանալու հնարավորությունից կամ կարողությունները լիովին դրսևորելու միջոցներից, բայցևայնպես այս իրողությանը զուգահեռ՝ որբանոցային սերունդը հնարավորինս պահպանել է իր հայկական դիմագիծը և կարևոր դերակատարում ունեցել նաև տարածաշրջանի կենսունակ հայ համայնքների վերաձևավորման գործում, և մանկություն չունեցող որբանոցային սերունդը կարողացել է կյանք տալ արդեն մանկություն ունեցող սերնդին:

**Նարինե Մարգարյան – ՀԱՅԱՊԱՇՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԷՔԻ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐՈՒՄ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Հայոց ցեղասպանության տարիներին կարևոր էր որբերի փրկության, ապա նաև հայապահպանության խնդիրը: Հոգվածում ներկայացված են այն խնդիրներն ու առանձնահատկությունները, որոնք առկա են եղել տարածաշրջանի որբանոցներում, վերլուծվել են նաև արտաքին և ներքին այն գործոնները, որոնք կարող էին ազդել որբանոցների հայապահպանության գործընթացների վրա: Որբանոցներում կիրառվող նախաձեռնությունների, մեթոդների, ուսումնասիրությունների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ որբանոցներում առօրյա և կրթական կյանքը հայկական կողմը կազմակերպել է՝ առաջնորդվելով մայրենի լեզվի, հայկական մշակույթի, հայոց առաքելական եկեղեցու, ցեղասպանության մասին որբերի պատկերացումների, հիշողությունների փոխանցման դրսևորումների, ինչպես նաև ցեղասպանության բարդույթը հաղթահարելու սկզբունքներով: Կարևոր դեր են խաղացել մի շարք առանձնահատկություններ՝ մայրենի լեզվի, քրիստոնեության նկատմամբ առավել ուշադրություն, որբանոցային թերթերի հրատարակում, սպորտային միջոցառումներով ազգային ինքնագիտակցության բարձրացում, փոխօգնության միջավայրի ստեղծում, ու այս ամենն իրականացվում էր որբերի միջև խտրականություն չդնելու սկզբունքով: Ցեղասպանությունը վերապրելու գիտակցմամբ ձևավորվում է ժամանակի պահանջներին համապատասխան հայապահպանության մի մոդել, որն աստիճանաբար վերամշակվում, համալրվում և ներդրվում է անգամ օտարերկրյա

խնամատարության տակ գտնվող որբանոցներում այնտեղ աշխատող հայ ուսուցիչների ու աշխատակիցների կողմից: Այն գործնականում կիրառվում է Մերձավոր Արևելքի բոլոր որբանոցներում՝ որևէ տեղ պաշտոնապես չհաստատված, հստակ ծրագրի ձևով չհանդիպող, բայց իր ժամանակների համար հնարավորինս դրական արդյունք ապահովելով:

Нарине Маргарян – Проблемы и особенности сохранения армянской идентичности в детских домах Ближнего Востока во время Геноцида армян

Ключевые слова – Геноцид армян, сироты, детские дома, пресса детских домов, Сирия, Ливан, сохранение армянской идентичности, идентичность, образование, родной язык, вера, помощь, ремесла

Вопрос спасения сирот, а затем и сохранения армянской идентичности, был важной задачей во время Геноцида армян. В статье анализируются проблемы и особенности местных детских домов, внешние и внутренние факторы, которые оказали влияние на процесс сохранения армянской идентичности. Изучив инициативы и методы в детских домах, мы можем сделать вывод о том, что армяне организовали повседневную жизнь детских домов, основываясь на принципах сохранения и передачи представлений сирот о родном языке, армянской культуре, Армянской апостольской церкви, а также о важности преодоления комплекса Геноцида. Особое внимание уделялось родному языку и христианству, публикациям прессы в детских домах, организации спортивных мероприятий для повышения национальной идентичности и создания атмосферы взаимопомощи. Все эти действия были основаны на принципе недопущения дискриминации среди сирот ни при приеме в детские дома, ни при их дальнейшем пребывании. Современная модель сохранения армянской идентичности была разработана с главной целью – пережить Геноцид. Армянские учителя и сотрудники доработали и успешно внедрили эту модель даже в детские дома, находящиеся под управлением иностранных благотворительных организаций. На практике эта модель была внедрена во все детские дома Ближнего Востока, обеспечив возможный положительный результат, даже несмотря на то, что модель не была официально одобрена ни одним учреждением.

Narine Margaryan – The Features and Problems of the Preservation of the Armenian Identity in the Orphanages of the Middle East during the Armenian Genocide

Key words – Armenian Genocide, orphans, orphanages, orphanage press, Syria, Lebanon, Preservation of the Armenian identity, identity, education, native language, faith, relief, crafts

The issue of saving the orphans, and later the preservation of the Armenian identity, was a significant one as their Armenian identity was constantly lost during the Armenian Genocide. The paper analyzes the issues and features of the local orphanages, the external and internal factors, which had an impact on the process of preservation of the Armenian identity. After studying initiatives and methods at the orphanages, we can conclude that the Armenians organized the daily life of the orphanages based on the principles of preserving and transferring the orphans' perceptions about the native language, Armenian culture, Armenian Apostolic Church, as well as on the significance to overcome the complex of Genocide. There was a focus on the native language and Christianity, publications in of press in the orphanages, organization of sports events to raise the national identity, and establishing the environment of mutual assistance. All these actions were based on the principle of not discriminating among

orphans. The modern model of preserving the Armenian identity was elaborated with the primary goal to survive the Genocide. The Armenian teachers and staff members further tuned and successfully implemented the model even in the orphanages under the management of foreign relief organizations. In practice, the model was implemented in all orphanages of the Middle East, securing the possible positive result, even though the model was not approved officially by any institution.

Նարինե Մարգարյան – «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ»
հիմնադրամի գիտական քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու
(nmargaryan@gmail.com)

Ներկայացվել է 01.04.2022

Գրախոսվել է 03.05.2022

Ընդունվել է տպագրության 24.06.2022